

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

*Άνθρωποι, υδάτινοι πόροι και τοπία της υπαίθρου
υπό ακατάπαυστη πίεση*

Μιχάλης Πέτρου

Άνθρωποι, υδάτινοι πόροι και τοπία της υπαίθρου υπό ακατάπαυστη πίεση

Οι παγκόσμιες περιβαλλοντικές αλλαγές, περιλαμβανομένης της κλιματικής κρίσης, της μείωσης της βιοποικιλότητας, της ρύπανσης, της υποβάθμισης υδάτων και οικοσυστημάτων, φέρνουν τις ανθρώπινες κοινωνίες αντιμέτωπες με εξαιρετικά κρίσιμες προκλήσεις. Σύνθετα και αλληλένδετα κοινωνικοπολιτισμικά και οικονομικά προβλήματα αναδεικνύονται ή αναπροσδιορίζονται ριζικά, όπως οι συγκρούσεις για τους φυσικούς πόρους, η αγροδιατροφική κρίση, οι αναγκαστικές μετατοπίσεις πληθυσμών, η διακινδύνευση της δημόσιας υγείας, και η υφαρπαγή της γης. Όλα αυτά δεν αποτελούν απλώς αντανάκλαση φυσικών διεργασιών, αλλά σε σημαντικό βαθμό συνδιαμορφώνονται από ιστορικές κοινωνικές δομές και σύγχρονες κοινωνικο-πολιτισμικές διαδικασίες και παραγωγικές δυναμικές.

Βασικό επίδικο αυτών των ραγδαίων περιβαλλοντικών μετασχηματισμών αποτελούν οι υδάτινοι πόροι, οι οποίοι, εξαιτίας της θεμελιώδους σημασίας τους στην ανθρώπινη επιβίωση, καθίστανται και το κεντρικό γεωπολιτικό διακύβευμα για τον 21ο αιώνα, δεδομένης της συρρίκνωσής τους ως αποτελέσματος των κλιματικών αλλαγών που πλήττουν τον πλανήτη τα τελευταία χρόνια. Σύμφωνα με μελέτες διεθνών οργανισμών, το ένα τέταρτο του παγκόσμιου πληθυσμού αντιμετωπίζει ακραία υδατική επισφάλεια, ενώ 800 περίπου εκατομμύρια άνθρωποι στερούνται πρόσβασης σε πόσιμο νερό (Blanchon, 2024). Πολύ πρόσφατα δε, χώρες που βιώνουν ένδεια σε υδάτινους πόρους, έρχονται ήδη αντιμέτωπες με πιθανές μαζικές μετακινήσεις των πληθυσμών τους.¹ Ωστόσο, η έλλειψη νερού δεν οφείλεται αποκλειστικά στη φυσική ανομβρία αλλά σχετίζεται και με παγκόσμιες οικονομικές και πολιτι-

1. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Ιράν όπου η κυβέρνηση εξετάζει το πιθανό ενδεχόμενο να μεταφερθεί η πρωτεύουσα Τεχεράνη, εξαιτίας της έλλειψης υδάτινων πόρων. <https://www.theguardian.com/world/2025/oct/02/iran-must-move-its-capital-from-tehran-says-president-as-water-crisis-worsens>

κές διαδικασίες, όπου η άνιση κατανομή πόρων και η βιομηχανική εκμετάλλευση του εδάφους δημιουργούν ζώνες ευαλωτότητας (Tsing, 2015).

Τούτων δοθέντων η παρούσα επανέκδοση του βιβλίου της Ελένης Κοβάνη καθίσταται όχι μόνο επίκαιρη αλλά και αναγκαία, στο βαθμό που τα περιβαλλοντικά διακυβεύματα –με αιχμή τους υδάτινους πόρους– αναδεικνύονται ολοένα και περισσότερο στη δημόσια ατζέντα όχι μόνο ως οικολογικές προκλήσεις αλλά και ως σύνθετα και αλληλεξαρτώμενα κοινωνικοπολιτισμικά, οικονομικά και πολιτικά φαινόμενα. Αν και έχουν περάσει 25 σχεδόν χρόνια από την πρώτη του έκδοση, το βιβλίο κατορθώνει ακόμα και σήμερα ν' αποτελεί σημείο αναφοράς και προβληματισμού για την κλιματική αποσταθεροποίηση, τις περιβαλλοντικές ανισότητες, την υλική υποβάθμιση των οικοσυστημάτων, την ανάδυση νέων κοινωνικών κινημάτων και την κλιματική δικαιοσύνη, προάγοντας και ενισχύοντας την τρέχουσα δημόσια και επιστημονική συζήτηση για τα περιβαλλοντικά ζητήματα.

Η Ελένη Κοβάνη, προσεγγίζοντας το λιμναίο νερό όχι μόνο ως φυσικό πόρο αλλά ως κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό γεγονός, παραθέτει μια ολιστική και κριτική προσέγγιση για τη σχέση κοινωνίας και φύσης, καταφέρνοντας να φωτίσει πτυχές που συχνά μένουν στη σκιά, όπως τις συμβολικές νοηματοδοτήσεις των υδάτινων πόρων, τις ανισότητες πρόσβασης σε αυτούς, τις τεχνολογικές αλλά και θεσμικές συνθήκες που διαμορφώνουν την καθημερινή τους χρήση. Παράλληλα, μέσω πολυεπίπεδων θεωρητικών προσεγγίσεων και μεθοδολογικών διεργασιών που αντλούν από την Κοινωνιολογία, την Πολιτική Οικολογία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία, προτείνει αναλυτικά εργαλεία και ερμηνευτικά σχήματα για την κατανόηση και τον αναστοχασμό των ποικίλων μορφών με τις οποίες οι κοινωνίες νοηματοδοτούν, βιώνουν και μετασχηματίζουν το φυσικό και ανθρωπογενές τους περιβάλλον. Με αυτόν τον τρόπο η συγγραφέας συμβάλλει σε μια διαρκώς εξελισσόμενη θεωρητική και ερευνητική παράδοση ικανή να συνομιλήσει με τις σύγχρονες διεπιστημονικές προσεγγίσεις σχετικά με τις κοινωνικοοικονομικές, οικολογικές και πολιτισμικές διαστάσεις των περιβαλλοντικών αλλαγών και της κλιματικής κρίσης.

Εστιάζοντας σε δύο μελέτες περίπτωσης παραλίμνιων οικισμών, τα Κανάλια στη Λίμνη Κάρλα στον Νομό Μαγνησίας και το Επιτάλιο στη λίμνη Αυγουλινίτσα στον Νομό Ηλίας, με μακραίωνη και πλούσια οικοσυστημική ιστορία, η Κοβάνη μελετά και αναλύει τις συνέπειες των αποξηράνσεων τους και ιδιαίτερα τα πολυσύνθετα περιβαλλοντικά προβλήματα που προέκυψαν,

καθώς επίσης και τις δυσκολίες που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν αυτές οι παραλίμνιες κοινότητες σε οικονομικό, κοινωνικό και κυρίως σε οικολογικο-πολιτιστικό επίπεδο. Εκκινώντας από το τοπικό, απλώνει τον προβληματισμό της σε ευρύτερα πεδία στοχασμού που αφορούν στις παραμορφωτικές επιδράσεις μιας συγκεκριμένης ανθρωπογενούς παρέμβασης στ' αγροτικά τοπία και συνολικά στον κόσμο της υπαίθρου. Εκείνης της παρέμβασης που αρκετά συχνά εμφορείται από την πρόσδεσή της στη λογική αναπτυξιακών μοντέλων και οικονομετρικών στοιχείων, αγνοώντας ότι επί χιλιετίες οι φροντιστές της γης και οι αλιείς των ζωογόνων λιμναίων υδάτων όχι μόνο σεβάστηκαν απόλυτα τη φυσική τάξη, αλλά ο καλλιεργητικός τους κάματος γονιμοποίησε ποικιλόμορφες πτυχές κοινωνικής ζωής και κουλτούρας υψηλής σπουδαιότητας για την ανθρώπινη ποικιλομορφία. Με άλλα λόγια, η συμβολή της Κοβάνη έγκειται στην απόπειρα να προσεγγίσει το νερό και τις μεταβολές του μέσα από την οπτική των κοινωνικών πρακτικών και κυρίως των βιωμένων εμπειριών. Σημαντική συνδρομή σε αυτό το εγχείρημα αποτελεί και η επιστημονική/ερευνητική εμπλοκή της αρχιτεκτόνισσας και ερευνήτριας του ΕΚΚΕ, Καλλισθένης Αβδελίδη στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, αναφορικά με τις αναπαραστάσεις του χώρου και των χρήσεών του, πριν και μετά τις αποξηράνσεις. Η Αβδελίδη με τρόπο εύστοχο και διεισδυτικό συγκεντρώνει στοιχεία και αποτυπώνει δεδομένα αναπαράστασης της εξέλιξης των χωρικών πρακτικών επί της γης, της μορφολογίας των λιμνών και των πέριξ αυτών οικισμών μέσω μακροσκοπικής θεώρησης. Το γεγονός αυτό εμπλουτίζει το έργο και ισχυροποιεί την επιστημονική προσέγγιση του πεδίου της έρευνας, διευρύνοντας τον διεπιστημονικό διάλογο και ενισχύοντας την ανάγνωση της υδατικής κρίσης όχι απλώς ως περιβαλλοντικού επεισοδίου, αλλά ως εκδηλώσεων ενός βαθύτερου μεταβολισμού που διαπερνά κοινωνίες, οικοσυστήματα και τεχνολογίες.

Για την Κοινωνιολογία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία, επιστημονικές πειθαρχίες που στο βιβλίο η Ελένη Κοβάνη υπηρετεί με συνέπεια και αφοσίωση, το νερό, ως πολιτισμικός θεμελιωτής και κοσμολογικό αγαθό, οργανώνει κοινοτικές λειτουργίες, ανοίγει διαδρομές, συγκροτεί ιεροποιήσεις και διαμορφώνει μορφές συλλογικής ταυτότητας (Hastrup, 2013). Με άλλα λόγια, το νερό εκτός από φυσικό αγαθό είναι και ένα πολιτισμικά νοηματοδοτημένο στοιχείο γύρω από το οποίο ισχυροποιούνται κοινωνικοί δεσμοί, διαμορφώνονται κοινωνικές πρακτικές και σχέσεις εξουσίας αλλά και παράγονται νέες μορφές κοινωνικότητας, νέα συστήματα αξιών και συγκρούσεις (Appadurai,

1986). Έτσι κι αλλιώς, στο ευρύτερο πλαίσιο συγκρότησης της κοινωνικής ζωής, τα υλικά και φυσικά αγαθά χρησιμοποιούνται ως σύμβολα και φορείς μηνυμάτων, η αποκωδικοποίηση των οποίων παρέχει πληροφορίες για το στιλ ζωής, τις αισθητικές επιλογές και την κοινωνική θέση των ατόμων που τα καταναλώνουν και ως τέτοια “εξαργυρώνονται σε συμβολικές αξίες” (Δημητρίου-Κοτσώνη, 2003). Υπό αυτή την ανθρωπολογική και κοινωνιολογική θέαση, η απώλεια ενός υδάτινου πόρου –όπως η αποξήρανση μιας λίμνης– δεν συνεπάγεται μόνο οικολογική αποσταθεροποίηση και ένδεια, αλλά και ρήξεις σε συστήματα μνήμης και συγγένειας, σε δομές συλλογικοτήτων και μορφές κοινοτικής ζωής. Η εξαφάνισή του οδηγεί σε *οικολογικές ορφανεύσεις*, όπου οι κοινότητες καλούνται να ανακατασκευάσουν νοήματα σε τοπία που έχουν απωλέσει τη θεμελιακή τους υδάτινη αρχή. Οι αποξηραμένες λίμνες δεν είναι “κενοί τόποι”, αλλά αποτελούν παλίμψηστα ιστοριών, συγκρούσεων και προσδοκιών, όπου το φυσικό και το κοινωνικό γίνονται αζεδιάλυτα. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη της Κοβάνη κατορθώνει να γεφυρώσει την υλική διάσταση της περιβαλλοντικής μεταβολής με τις εννοιολογικές προσεγγίσεις περί τοπικότητας, συμβολικού κεφαλαίου, ταυτοτικών αναφορών, πολιτισμικών αναπαραστάσεων, επιτελεστικότητας και οικολογικής υποκειμενικότητας.

Επί της ουσίας η συγγραφέας έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι σε μια εποχή όπου η περιβαλλοντική ανησυχία συνυφαίνεται με κοινωνικές εντάσεις, οι υδάτινοι πόροι δεν αποτελούν απλώς ζήτημα διαχείρισης, αλλά συγκροτούν ένα φυσικό και συμβολικό κάτοπτρο μέσα από το οποίο οι άνθρωποι μπορούν να διακρίνουν τους τρόπους με τους οποίους οικοδομούν τις κοινότητές του, οργανώνουν την κοινωνική τους ζωή, ιεραρχούν τις προτεραιότητές τους και δημιουργούν αξίες που καλούνται να τις υπερασπιστούν. Ως εκ τούτου, η Κοβάνη, προσεγγίζει τις λιμναίες πηγές ως καθρέπτες της κοινωνίας στο πλαίσιο της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας και, ανεξάρτητα από τα οικονομετρικά συστήματα απόδοσής τους, ως υδάτινα συστήματα· ως τις επί της γης “κόρες οφθαλμού” στη γαλήνια επιφάνεια των οποίων αντικατοπτρίζονται οι μικρές και μεγάλες οδύνες της ανθρωπότητας· ως εκείνες τις γλυκές γαλάζιες υδάτινες εκτάσεις, που βρίσκονται υπό τη σκέπη αγροτικών θεοτήτων και που στα όρια τους καταλαγιάζουν τα άχθη ορμητικών ποταμών και χειμάρρων επιζήτωντας από μυθικές λιμναίες κόρες να βαπτιστούν σε ζωογόνο νάμα.

Στη δική της θέαση, το νερό μετατρέπεται σε φορέα συγκρότησης σχέσεων και ταυτοτήτων, σε συγκολλητική ουσία που συνδέει ανθρώπους με τόπους, με ιστορίες και πρακτικές επιβίωσης. Κάθε του σταγόνα φέρει μνήμες,

εμπεριέχει ιστορίες, συγκρούσεις, προσδοκίες και δυνατότητες, χαράσσοντας κοινωνικά όρια και μετασχηματίζοντας τοπία και τρόπους ζωής, συγκροτώντας εντέλει μικρο-οικολογίες στη διαπλοκή τους με το περιβαλλοντικό, το πολιτισμικό, το κοινωνικό και το πολιτικό (Ingold, 2016, σ. 168-198· Mosse, 2003).

Στο πλαίσιο αυτό, η συμβολική διάσταση του νερού, εμπλουτισμένη με ιστορικές, μυθολογικές, λογοτεχνικές και φιλοσοφικές αναφορές, διατρέχει όλη τη συλλογιστική της Κοβάνη, γεγονός που φανερώνει όχι μόνο την ευρυσμία της, αλλά και την εξαιρετική συνθετική της ικανότητα. Η συγγραφέας αναπτύσσει διαδοχικούς αλληγορικούς διαλόγους, όπου η ευαλωτότητα της λιμναίας πηγής αναδεικνύεται ως ανάλογη της ανθρώπινης ευαλωτότητας και η δεινοπάθεια των φυσικών στοιχείων στα αποξηραμένα ή μετασχηματισμένα λιμναία οικοσυστήματα αντανakλά τη δεινοπάθεια των κοινωνικοπολιτισμικών πλαισίων μέσα στα οποία ο άνθρωπος καλείται να νοσηματοδοτήσει την ύπαρξή του. Η μέθοδος αυτή συνάδει με την ανθρωπολογική θεώρηση σύμφωνα με την οποία, το τοπίο λειτουργεί ως πολιτισμικά κωδικοποιημένο κείμενο, ένα είδος “εξωτερικευμένης μνήμης”, όπου κάθε μεταβολή της φύσης συνεπιφέρει μεταβολές στη συλλογική αντίληψη, στον βιωμένο χώρο και στον κοινωνικό εαυτό. Όπως ενδεικτικά επισημαίνει, υιοθετώντας τον L. Mumford “γινόμαστε ολοένα και πιο συστηματικά μάρτυρες μιας συντελούμενης σύνθλιψης της προσωπικότητας των γεωγραφικών τοπίων” (Κοβάνη, 1992, σ. 1316), μια συνθήκη που στηρίζει τον ανθρωπολογικό ισχυρισμό ότι η υποτίμηση και η αντικειμενοποίηση του φυσικού κόσμου συνοδεύεται από μια παράλληλη διάβρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας. Η βίαιη αλλοίωση και η εξαφάνιση των λιμνών, στο όνομα ποσοτικών κριτηρίων ανάπτυξης, μαρτυρούν μια βαθύτερη πολιτισμική μετατόπιση: την υπαγωγή του φυσικού κόσμου σε μια εργαλειακή λογική, η οποία επιβάλλει ρυθμούς ασύμβατους με τον ρυθμό της ανθρώπινης ζωής και της κοινωνικής οργάνωσης.

Εστιάζοντας, κατά συνέπεια, στο νερό, ως βασικό σύμβολο στη σκέψη της ανθρωπότητας, η συγγραφέας προσφέρει ένα προνομιακό παράδειγμα αυτής της διαλεκτικής σχέσης. Επικαλούμενη μεγάλους στοχαστές από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, επιμένει στην κοσμοποιητική, ηθική και κοινωνική του διάσταση. Το αγνό, καθάριο ύδωρ, «πηγή της ύπατης δημιουργίας» κατά την Πινδάρεια απόδοση, παρουσιάζεται ως στοιχείο κατ’ εξοχήν ευπαθές και ζωτικό, ως το «αίμα της γης», σύμβολο φυσικής και ηθικής καθαρότητας, που στην Ησιόδεια λογική λειτουργεί ως οργανικό τμήμα ενός αρμονικού και

ιερού κοσμικού όλου. Το νερό ως καθρέφτης του κόσμου, θα κάνει τον G. Bachelard να τον προσδιορίσει ως τον τόπο όπου “ο κόσμος πήρε για πρώτη φορά συνείδηση της ομορφιάς του” (Κοβάνη, 1992, σ. 1322). Στην ανθρωπολογική οπτική, οι αντιλήψεις αυτές καταδεικνύουν ότι η συμβολική σημασία του νερού υπερβαίνει τις υλικές του ιδιότητες και γίνεται επιτελεστικό μέσο άρθρωσης του κοινωνικού κόσμου, κόμβος πολιτισμικών ορίων, ιερών τόπων και συλλογικών αφηγήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η λιμναία πηγή προβάλλεται κατά τη συγγραφέα ως “κόρη οφθαλμού”, μία από τις πιο εύγλωττες μορφές γλυκού νερού, με σαφή όρια στο τοπίο και ιδιαίτερη ευαισθησία. Η συμβολική της φόρτιση, όπως αναδεικνύεται στο έργο της συγγραφέως, παραλληλίζεται με το “λυκόφως” της ανθρώπινης ηλικίας, το οποίο χαρακτηρίζεται από απτά και εγγύτατα σημεία του τέλους και από μια αυξημένη επισφάλεια. Ως προς τούτο, οι ελληνικοί μύθοι, στους οποίους συχνά ανατρέχει η Κοβάνη, λειτουργούν ως καθρέφτες αποκαλύπτοντας πως η ανθρώπινη κοινότητα δεν έχει πάψει ποτέ να νοσηματοδοτεί την αφθονία με τη στέρηση, τη ζωή με τον θάνατο. Ο παραλληλισμός αυτός εναρμονίζεται με την ανθρωπολογική θεώρηση ότι το φυσικό τοπίο γίνεται καθρέφτης της ανθρώπινης ύπαρξης, ιδίως σε κρίσιμες μεταβατικές περιόδους της ζωής. Τελικά, η συμβολική διάδραση ανάμεσα στις λιμναίες μορφές και την ανθρώπινη εμπειρία αποκαλύπτει μια βαθιά οικoανθρωπολογική αλήθεια: οι τόποι και οι άνθρωποι συγκροτούνται και αλληλεπιδρούν αμοιβαία. Η αποξήρανση, η φθορά και η ευαλωτότητα των υδάτινων τοπίων δεν αποτελούν απλώς περιβαλλοντικές απώλειες, αλλά πολιτισμικά τραύματα που εγγράφονται στον κοινωνικό ιστό και επηρεάζουν τις μορφές σκέψης, ταυτότητας και συλλογικής μνήμης.

Ειδικά όσον αφορά στην πολιτισμική και ιστορική μνήμη, αυτές διαδραματίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο στο εγχείρημα της Ελένης Κοβάνη να αναδείξει τον λιμναίο πολιτισμό στη συγχρονία και στη διαχρονία του. Το απολεσθέν λιμναίο τοπίο αναδύεται ως ένα πεδίο εθνογραφικής διερεύνησης όπου η εμπειρική αντίληψη, η μνήμη και η πολιτισμική αναπαράσταση διασταυρώνονται με τρόπους που συχνά υπερβαίνουν τη δυνατότητα άμεσης περιγραφής. Η απόδοση των χρωματικών και ευρύτερα αισθητηριακών ποιοτήτων αυτού του τοπίου παραμένει ιδιαίτερα απαιτητική, καθώς συναρτάται με την ανασυγκρότηση ενός βιωματικού κόσμου που έχει απωλέσει την υλικότητά και δεν είναι άμεσα προσβάσιμος, παρά μόνο μέσω των μνημονικών του αποτυπωμάτων και των πολιτισμικών αναπαράστασέων του. Ως εκ τούτου, η συγγραφέας τοποθετεί την πολιτισμική και ιστορική μνήμη στο επίκεντρο της ερμηνευ-

τικής της διαδικασίας, αναδεικνύοντάς την σε αναλυτικό εργαλείο όχι μόνο ως προς τη συλλογή συσώρευσης ατομικών εμπειριών, αλλά ως κοινωνικά πλαισιωμένη διαδικασία, η οποία δομείται μέσω αφηγηματικών σχημάτων, τελετουργικών πρακτικών και συμβολικών κωδίκων. Όλα όσα αποτελούν δομικά μέρη του λαϊκού πολιτισμού συνιστούν μηχανισμούς αναπαραγωγής της μνήμης, δηλαδή τρόπους με τους οποίους οι κοινότητες επανεγγράφουν το παρελθόν στο παρόν τους, διασφαλίζοντας την πολιτισμική τους συνέχεια. Η σταθερή προσφυγή της σε λογοτέχνες, ιστορικούς, φιλοσόφους, λαϊκούς λόγιους και άλλους “φορείς μνήμης” ευθυγραμμίζεται με την ανθρωπολογική θέση ότι ορισμένα κοινωνικά υποκείμενα λειτουργούν ως θεματοφύλακες συλλογικών αφηγήσεων. Αυτοί οι φορείς, όπως θα υποστήριζε ο Connerton (1989), επιτελούν μνημονικές πρακτικές που υπερβαίνουν τον λόγο και ενσωματώνονται στο σώμα, στη συγκίνηση και στις αισθήσεις. Η αισθητηριακή διάσταση της μνήμης αποτελεί καίριο στοιχείο της ανθρωπολογικής ανάλυσης, ιδίως στο πλαίσιο μιας εθνογραφίας των αισθήσεων (Howes και Classen, 2014· Stoller, 1989). Η ανάκληση της όσφρησης, των ήχων και των γεύσεων του λιμναίου περιβάλλοντος και των κοινοτήτων του δεν περιορίζεται σε μια παθητική αναμνηστική λειτουργία, αλλά συνιστά ενεργή διαδικασία επανατοποθέτησης του υποκειμένου μέσα σε έναν υλικά χαμένο αλλά διαρκώς παρόντα βιωματικό κόσμο. Η βιωματική μνήμη, επομένως, δεν αντιστοιχεί σε παρελθοντολογική στατικότητα, αλλά σε μια μορφή “ζωντανής παρουσίας”, κατά την οποία οι αισθήσεις λειτουργούν ως φορείς συγκινησιακού νοήματος και πολιτισμικής ταυτότητας. Το λιμναίο τοπίο αναδύεται έτσι ως ένα ανθρωπολογικό παλίμψηστο, ένα περιβάλλον όπου οι ήχοι, οι οσμές και οι οπτικές ποιότητες συναρθρώνονται σε ένα σύστημα υλικότητας που είναι εξίσου φυσικό όσο και πολιτισμικό. Στο βιβλίο οι αφηγήσεις των πρωταγωνιστών των λιμναίων κοινοτήτων μαρτυρούν πως ό,τι παραμένει χαραγμένο στη μνήμη είναι αυτό που έχει εγγραφεί βαθιά στο συγκινησιακό σώμα, κάτι που παραπέμπει στην ανθρωπολογική αντίληψη της ενσωματωμένης μνήμης (embodied memory). Η μεθοδολογική προέκταση αυτής της προσέγγισης είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς οι εικόνες, οι ήχοι και οι μυρωδιές λειτουργούν όχι μόνο ως αντικείμενα αναπαράστασης αλλά και ως εθνογραφικά εργαλεία. Η μνήμη μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πρόσβαση σε βιωμένες πραγματικότητες που πλέον δεν υφίστανται υλικά, αλλά διατηρούνται ως πολιτισμικά κατάλοιπα και ως σωματοποιημένα ίχνη. Έτσι, το χαμένο λιμναίο τοπίο δεν αποτελεί απλώς αντικείμενο νοσταλγίας, αλλά καθίσταται πεδίο εθνογραφικής γνώσης,

όπου η μνήμη, η εμπειρία και η πολιτισμική σημασία συνδιαμορφώνουν νέους τρόπους κατανόησης της ανθρώπινης σχέσης με τον τόπο.

Η ενσωμάτωση αυτής της τοπικής γνώσης, των παραδοσιακών πρακτικών αλλά και της πολιτισμικής μνήμης στα κοινωνικά πεπραγμένα ενέχει υψηλής σπουδαιότητας σημασία, καθώς μπορεί να αποτελέσει βασικό εργαλείο για την κοινωνική προσαρμογή στις περιβαλλοντικές αλλαγές. Πολύ περισσότερο σήμερα, όπου οι τοπικές κρίσεις συνδέονται άρρηκτα με παγκόσμιες οικονομικές διαδικασίες και πολιτικούς μηχανισμούς που επηρεάζουν την πρόσβαση και τη διανομή των πόρων. Η αποξήρανση μιας λίμνης, όπως και η λειψυδρία, δεν είναι ποτέ ένα “φυσικό” φαινόμενο καθ’ εαυτό, αλλά το αποτέλεσμα συγκεκριμένων τεχνικών και κυρίως πολιτικών αποφάσεων ενός συνόλου ιστορικών προτεραιοτήτων και συνθηκών παραγωγής γνώσης. Η μελέτη της Κοβάνη καθιστά ορατές αυτές τις υποδομές εξουσίας και τις γνωσιακές διευθετήσεις που καθορίζουν το ποια ύδατα θεωρούνται “πλεονάζοντα”, ποια “διαχειρίσιμα” και ποια “αναλώσιμα”. Εδώ ακριβώς αναδύεται και η πολιτική σκέψη της συγγραφέως, ούσα από χρόνια ενεργά πολιτικοποιημένη και ευαισθητοποιημένη στις ραγδαίες και ριζικές περιβαλλοντικές αλλαγές της υπαίθρου αντλώντας εμπειρίες και βιώματα από το βοιωτικό τοπίο που αποτέλεσε και τη γενέθλια γη της.² Η κλιματική κρίση και η έλλειψη νερού δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν χωρίς να κατανοήσουμε τις βαθύτερες κοινωνικές, πολιτισμικές αλλά και πολιτικές τους διαστάσεις. Η θέαση της Ελένης Κοβάνη μας βοηθάει να συνειδητοποιήσουμε ότι οι όποιες τεχνικές λύσεις, γέννημα πολιτικών αποφάσεων, δεν αρκούν από μόνες τους. Χρειάζεται μια ολοκληρωμένη προσέγγιση που να λαμβάνει υπ’ όψιν την τοπική γνώση, τις κοινωνικές ανισότητες, τις πολιτισμικές πρακτικές και τις σχέσεις εξουσίας που διαμορφώνουν το πώς οι άνθρωποι βιώνουν τις περιβαλλοντικές αλλαγές και το πώς μπορούν να συνεισφέρουν σε βιώσιμες λύσεις.

Ως εκ τούτου, η αποξήρανση λιμνών στον ελληνικό χώρο κατά τον 20ό αιώνα αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της συνάντησης μεταξύ αναπτυξιακού φαντασιακού, κρατικής παρέμβασης και τεχνοκρατικής αυθεντίας. Επενδυμένη με τον λόγο της διασφάλισης της δημόσιας υγείας και της οι-

2 Η Ελένη Κοβάνη εκτός της ακαδημαϊκής της ιδιότητας ως διευθύντριας ερευνών στο ΕΚΚΕ, ήταν και μέλος της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών, δημοτικός σύμβουλος του Δήμου Θίσσης Βοιωτίας, αντιπρόεδρος του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου και εκδότρια και διευθύντρια της τριμηνιαίας έκδοσης *Θισβιακή Ηχώ*.

κονομικής προόδου, η πρακτική αυτή συνιστά ένα πεδίο όπου διασταυρώνονται οι αντιλήψεις περί “επικίνδυνης φύσης”, οι πολιτικές στρατηγικές, η κοινωνική αναδιάρθρωση και οι επιστημονικές παραδοχές της εποχής, συχνά ατελείς ή μονοδιάστατες. Στο όνομα της ανάπτυξης και της προστασίας της δημόσιας υγείας, το λιμναίο υγρό στοιχείο καταδικάστηκε ως εστία κινδύνων και ως πρόσκομμα στην οικονομική ευημερία, ενώ αγνοήθηκαν επιδεικτικά οι φυσικές ισορροπίες και οι κοινωνικές δυναμικές που το συνόδευαν. Η επικράτηση του επιχειρήματος περί ελonoσιακού κινδύνου λειτούργησε ως βασικός μηχανισμός νομιμοποίησης των επεμβάσεων. Αναμφίβολα, η ελonoσία έως τα τέλη της δεκαετίας του 1950 αποτελούσε σοβαρή απειλή για τον αγροτικό πληθυσμό. Ωστόσο, και όπως επισημαίνει η συγγραφέας, η ερμηνευτική υπερφόρτιση του λιμναίου υδάτινου στοιχείου ως πρωταρχικής αιτίας του κινδύνου δημιούργησε μια πολιτισμική κατασκευή της λίμνης ως “παθολογικού” τοπίου. Η μεταφορική της ταύτιση με κάτι επιβλαβές ή ακόμη και “δαιμονικό” υποδήλωνε μια βαθύτερη ιδεολογική διάσταση: την αντίληψη της φύσης ως χώρου που οφείλει να υποταχθεί πλήρως στο αναπτυξιακό πρόταγμα. Η πολιτική και τεχνική ελίτ εκείνων των χρόνων, συμπεριλαμβανομένων των ακαδημαϊκών, υπό το έρεισμα μιας αναπτυξιακής μέθης, ερμήνευσε τη φύση μέσα από τον στενό ορίζοντα της οικονομικής χρησιμότητας, παραγκωνίζοντας τις οικολογικές επιπτώσεις και την επιστημονική αβεβαιότητα της εποχής, καθώς η διεθνής εμπειρία στη μελέτη περιβαλλοντικών συνεπειών, εκείνη την εποχή, ήταν ακόμη εμβρυακή. Αυτό όμως δεν αναιρεί το γεγονός ότι στην πράξη αγνοήθηκαν ακόμη και οι ελάχιστες τότε διαθέσιμες γνώσεις όπως, για παράδειγμα, η πρόβλεψη για κατασκευή υδαταποθήκης παράλληλα με την αποξήρανση, που έμεινε στα χαρτιά. Τα όρια των λιμνών θεωρήθηκαν εύκολα διαπραγματεύσιμα, υποδεέστερα έναντι της ανθρώπινης βούλησης για κυριαρχία πάνω στο περιβάλλον. Η *libido dominandi* (“λαγνεία της κυριαρχίας”), όπως την ονομάζει η Κοβάνη, εκδηλώθηκε με τρόπο που ξεπερνούσε τις ανάγκες προστασίας της υγείας· αποτέλεσε τελικά πολιτικό εργαλείο και τεχνοκρατικό δόγμα.

Σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, η αποξήρανση λειτούργησε ως εργαλείο ανακατανομής πόρων, όχι πάντοτε σύμφωνα με τις διακηρυγμένες προθέσεις καθώς ανέδειξε πτυχές κοινωνικής αδικίας. Αν και το επίσημο πολιτικό αφήγημα προέβαλλε την υπόσχεση περί δίκαιης αναδιανομής και παροχής εύφορης γης στους ακτήμονες και τη μετατροπή των αλιέων σε καλλιεργητές, στην πραγματικότητα αρκετοί αλιείς που ζούσαν από τη λίμνη εξα-

φανίστηκαν ως επαγγελματική κατηγορία και μετατράπηκαν σε “υποψήφιους κληρούχους” χωρίς πραγματικές εγγυήσεις και τελικά βρέθηκαν εκτοπισμένοι από την ίδια τους την οικονομική βάση. Ακόμη σοβαρότερο, το φαινόμενο εκτεταμένων καταπατήσεων –ιδίως από ισχυρούς οικονομικά και πολιτικά παράγοντες– υπογράμμισε ότι η αποξήρανση δεν υπήρξε απλώς τεχνικό έργο αλλά και πεδίο πολιτικής εκμετάλλευσης και ανισοτήτων. Η κρατική εμπλοκή στην καταστροφή ενός φυσικού συστήματος φαίνεται ότι δημιούργησε ένα πλαίσιο ανοχής, εντός του οποίου η παραβίαση των νέων ορίων της γης γινόταν αντιληπτή ως πράξη σχεδόν αυτονόητη.

Η κριτική θεώρηση από την Ελένη Κοβάνη αυτών των επεμβάσεων δεν αφορά μόνο την αποτίμηση του παρελθόντος. Αποτελεί αναγκαία και επίκαιρη υπενθύμιση ότι η σχέση ανθρώπου και φύσης δεν μπορεί να εξαντλείται στη λογική του ωφελιμισμού, ούτε να εγκλωβίζεται σε πολιτικές που αξιολογούν το φυσικό περιβάλλον αποκλειστικά με όρους άμεσης οικονομικής απόδοσης και πελατειακής δυναμικής. Συνεπώς, οι αποξηραμένες λίμνες δεν συνιστούν απλώς περιβαλλοντικά τραύματα αλλά και ιστορικά τεκμήρια ενός μοντέλου ανάπτυξης που προέτασσε την κυριαρχία επί του φυσικού κόσμου, εις βάρος της οικολογικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συνέχειας. Η εξαφάνισή τους προσφέρει την ευκαιρία για έναν βαθύ αναστοχασμό περί ανάπτυξης της υπαίθρου, η οποία πρέπει ν’ αναγνωρίζει τη φύση όχι ως αδρανή ύλη αλλά ως σύνθετο και δυναμικό σύστημα, στο οποίο ο ανθρώπινος παράγοντας αποτελεί τμήμα του και όχι αυθέντη. Οι παραδοσιακές γνώσεις διαχείρισης του νερού δεν είναι υπολείμματα μιας άλλης εποχής, αλλά δυναμικά συστήματα που μπορούν να ενεργοποιήσουν πρακτικές συλλογικής δράσης και συμμετοχικής διαχείρισης των φυσικών πόρων. Κυρίως, όμως, να ενημερώσουν για σύγχρονες πολιτικές βιωσιμότητας.

Πράγματι, πόσο ανησυχητικά επίκαιρη καθίσταται η εν λόγω υπενθύμιση σε μια εποχή έντονης κλιματικής αποσταθεροποίησης, όπου περιοχές και τόποι της υπαίθρου μετασχηματίζονται ταχύτατα και ριζικά, στο όνομα νέων αναπτυξιακών προταγμάτων, καθώς είναι γενικευμένη η διαπίστωση ότι η γη και η φύση υπερβαίνουν τις παραδοσιακές χρήσεις και λειτουργίες τους. Δεν αντιμετωπίζονται πλέον μόνο ως πεδία πρωτογενούς παραγωγής, αλλά ως φορείς πολύτιμων οικοσυστημικών υπηρεσιών και ως υπόστρωμα για την ανάπτυξη ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, με κυριότερες την αιολική και την ηλιακή.

Αναμφίβολα, η οικονομική πραγματικότητα της υπαίθρου μεταβάλλεται

καθώς οι αγροτικές κοινότητες εμφανίζονται όλο και λιγότερο εξαρτημένες από τη γεωργία και περισσότερο εξαρτημένες με εισροές εξωτοπικού κεφαλαίου και αστικών μορφών κατανάλωσης· μια μετατόπιση που εντάθηκε μετά την οικονομική κρίση. Αν και οι εν λόγω επενδύσεις δεν είναι εγγενώς αρνητικές για την τοπική ανάπτυξη, περιοχών της υπαίθρου, ωστόσο το ζήτημα της χωροθέτησής τους σε ζώνες υψηλής παραγωγικότητας ή ιδιαίτερου φυσικού κάλλους προκαλεί εύλογους προβληματισμούς. Από τη σκοπιά της κοινωνικής ανθρωπολογίας, το πρόβλημα δεν είναι μόνο περιβαλλοντικό ή αισθητικό· αφορά τη βαθιά διασύνδεση ανθρώπων, χώρων και πολιτισμών. Οι μεγάλες ενεργειακές εγκαταστάσεις μπορούν να επιφέρουν μη αναστρέψιμες αλλοιώσεις στα οικοσυστήματα και στα τοπία, αλλά και στις μορφές ζωής, στις τοπικές γνώσεις και στις πολιτισμικές πρακτικές που διαμορφώθηκαν μέσα από μια ιστορική ώσμωση ανθρώπου και φύσης. Κατά συνέπεια, θα πρέπει κανείς να δει και τις επιπτώσεις των αποκαλούμενων “πράσινων επενδύσεων” στην ύπαιθρο, όπως των φωτοβολταϊκών πάνελ και των ανεμογεννητριών, οι οποίες συχνά αποσιωπούνται στο όνομα του “οικολογικού εκσυγχρονισμού”.

Έτσι ακριβώς αποσιωποιήθηκαν 60 και πλέον χρόνια πριν οι φυσικές ισορροπίες και οι κοινωνικές δυναμικές που συνόδευαν το λιμναίο υγρό στοιχείο καταδικάζοντάς το ως εστία υγειονομικών κινδύνων και εμπόδιο στην οικονομική πρόοδο. Με σημερινούς όρους, η άνοδος αυτού που αποκαλείται “περιβαλλοντισμός των αγορών” μετατρέπει την ύπαιθρο σε πεδίο οικονομικής συσσώρευσης. Με την απόδοση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων σε περιβαλλοντικούς πόρους και την προώθηση της “πράσινης ανάπτυξης”, το φυσικό περιβάλλον «εργαλειοποιείται» ως εμπορεύσιμο αγαθό. Η προοπτική αυτή οδηγεί σε τυποποίηση και ομοιογενοποίηση της υπαίθρου, η οποία μετατρέπεται από τόπο βιωμένων σχέσεων σε πεδίο παραγωγής υπεραξίας. Εδώ ακριβώς αναδύεται η ανθρωπολογική κριτική θέση της Ελένης Κοβάνη, στο βαθμό που σηματοδοτεί μια διαδικασία αποτοπικοποίησης, όπου τα τοπία χάνουν τον ιδιαίτερο κοινωνικό και πολιτισμικό τους χαρακτήρα και αναπαρίστανται ως ουδέτερες “κενές” εκτάσεις κατάλληλες για αξιοποίηση. Έτσι, η γη και το τοπίο γίνονται ταυτόχρονα εμπορεύματα, μέσα ιδεολογικής επικυριαρχίας, στοιχεία αισθητικής κατανάλωσης, αλλά δεν παύουν να είναι και πόροι πολιτισμικής κληρονομιάς. Ωστόσο, το θεσμικό πλαίσιο συχνά αδυνατεί να τα προστατεύσει, με αποτέλεσμα να διαταράσσεται η ιστορική και αμοιβαία σχέση ανθρώπου και φύσης. Στη νεωτερικότητα όπου η καπιταλιστική λογική της ανάπτυξης είναι ιστορικά συνδεδεμένη με την αστική εξάπλωση και τη

σταδιακή οικειοποίηση της υπαίθρου, αυτή η σχέση τείνει προς έναν απόλυτο διαχωρισμό, προϊόν της αδιάκοπης τεχνοκρατικής παρέμβασης στο φυσικό περιβάλλον (Ingold, 2016, σ. 168-198). Υπό τις συνθήκες της πρόσφατης οικονομικής κρίσης και της πίεσης για ανάπτυξη μέσω επενδύσεων, η υπαίθρος μετατρέπεται σε πεδίο άσκησης εξουσίας. Η βίαιη αλλαγή των τοπίων της υπαίθρου –όπως στην περίπτωση των παραλίμνιων κοινοτήτων– σηματοδοτεί αυτό που η κοινωνική ανθρωπολογία θα χαρακτήριζε βιοπολιτική ρύθμιση (Foucault, 2012, σ. 28· 2002, σ. 294, 297-298) όπου οι αγροτικοί πληθυσμοί καλούνται να αναδιαμορφώσουν την καθημερινότητά τους και τους τρόπους ζωής τους σύμφωνα με το εκάστοτε κυρίαρχο αναπτυξιακό μοντέλο. Έτσι, οι φυσικοί πόροι γίνονται αναλώσιμα εμπορεύματα και η ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών ταυτίζεται με επενδυτικές πρακτικές που ευνοούν τη μεγιστοποίηση του κέρδους, τον ωφελιμισμό και την υποβάθμιση της περιβαλλοντικής κουλτούρας και ευαισθησίας.

Το κεντρικό κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό ζητούμενο δεν είναι η ανάπτυξη της υπαίθρου καθεαυτήν, αλλά η επιδίωξη της αποκλειστικά με αγοραίους όρους. Ως εκ τούτου, η αστική διείσδυση στον αγροτικό χώρο αποκτά σαφή πολιτική διάσταση, εφόσον καθοδηγείται από κυρίαρχες πολιτικο-ιδεολογικές και οικονομικές δομές, σε αλληλεπίδραση με παγκοσμιοποιημένες μορφές εξουσίας (Δημητρίου-Κοτσώνη, 2005). Το επίδικο που μοιραία προκύπτει είναι ο κίνδυνος αποεδαφοποίησης πολιτισμών και η δημιουργία “μη-τόπων, υπό το πρίσμα της απουσίας της σύνδεσης των χρηστών με αυτούς ως προς την ταυτότητα, τη μνήμη, τις σχέσεις και την ιστορία” (Augé, 1999, σ. 129-175). Πόσο περισσότερο εύστοχο και προφητικό θα μπορούσε να είναι το έργο της Ελένης Κοβάνη, όταν πριν από 25 ακριβώς χρόνια έθετε ακριβώς τα ίδια χωρικά, οικοσυστημικά και περιβαλλοντικά διακυβεύματα. Πολύ περισσότερο δε, όταν τα χρόνια που ακολούθησαν των αποξηράνσεων οδήγησαν στις πρώτες συζητήσεις για την αναγκαιότητα αναδημιουργίας λιμναίων τμημάτων.

Η απομάκρυνση του υγρού στοιχείου συνεπέφερε βαθύτατες μεταβολές στις τοπικές γεω-οικολογικές ισορροπίες. Το λιμναίο νερό, ενοχοποιημένο ως “μη παραγωγικό”, αποδείχθηκε εκ των υστέρων κρίσιμος παράγοντας σταθερότητας του υδρολογικού καθεστώτος. Οι επιπτώσεις αυτές, ορατές τόσο στην επιφάνεια όσο και στο υπέδαφος, κατέδειξαν τα όρια της τότε αναπτυξιακής τεχνογνωσίας, η οποία αντιμετώπιζε τη φύση ως παθητικό αντικείμενο εκμετάλλευσης. Το κενό που άφησαν οι λίμνες έγινε γρήγορα αισθητό.

Η υποχώρηση των υδάτων, η ρύπανση, η διάρρηξη των τοπικών μικρο-οικοσυστημάτων αποτέλεσε μία *de facto* αποδοχή ότι η αναπτυξιακή πολιτική της εποχής, όσο αισιόδοξη κι αν παρουσιάστηκε, βασίστηκε σε λανθασμένες παραδοχές και μονοδιάστατες επιδιώξεις.

Ως προς τούτο, η Θεσσαλία αποτελεί ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, καθώς οι πρόσφατες πλημμύρες του 2023 αποκάλυψαν με τρόπο σχεδόν σκληρά ποιητικό ότι η απουσία λίμνης είναι εξίσου καθοριστική με την παρουσία της. Εκεί όπου κάποτε απλώνονταν υγρότοποι –η Κάρλα και το δίκτυο μικρών λιμνών πριν τις αποξηράνσεις– το νερό επέστρεψε βίαια, σαν να διεκδικούσε ξανά μια αρχαία εδαφική μνήμη. Η υδρολογική αστάθεια αποκάλυψε και την ιστορική αστάθεια των ίδιων των τεχνοκρατικών σχεδίων. Η Κάρλα είναι μια λίμνη που έζησε δύο φορές. Μια κοιλάδα που έγινε υδάτινη ανάσα, μετά σιωπή, ύστερα μνήμη και πρόσφατα μια επιστροφή που μοιάζει ταυτόχρονα θαύμα και αυστηρή υπενθύμιση. Η Κάρλα, στην πρώτη της μορφή, ήταν ένας κόσμος από μόνη της· ένα ακανόνιστο όριο μεταξύ γης και υγρού, ένας υγροτοπικός παλμός που εξέθρεφε ανθρώπους, πουλιά, καλαμιώνες και επινοήσεις επιβίωσης. Όταν αποξηράνθηκε, δεν χάθηκε μόνο το νερό· χάθηκε ένας ρυθμός ζωής. Η Κάρλα αποξηράνθηκε, αλλά δεν καταργήθηκε, απλώς μετακινήθηκε στον υπόγειο ορίζοντα, παρέμεινε ως δυνατότητα, ως υδάτινη υπόσκαφη μνήμη που έτριζε κάτω από την αγροτική κανονικότητα. Το βιβλίο της Κοβάνη, που εδώ τιμούμε, αναδεικνύει με ευκρίνεια αυτό ακριβώς· ότι η Κάρλα δεν ήταν ποτέ ένα “κενό”, ούτε ένα κομμάτι γης που εξαργυρώθηκε για την ανάπτυξη. Ήταν –και παραμένει– ένας *υδροκοινωνικός κόμβος*, όπου η πολιτική οικολογία (Bryant, 1992· West, 2006) συναντά την ανθρωπολογία του νερού (Strang, 2015· Hastrup, 2013· Linton, 2010). Οι αποφάσεις που οδήγησαν στην αποξήρανσή της ενέγραψαν στο τοπίο μια βιοπολιτική επιλογή, κατά την έννοια του Agamben (2007)· μια επιλογή που καθόρισε ποιες μορφές ζωής θα ευδοκιμήσουν και ποιες θα εγκαταλειφθούν. Η λίμνη σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή υποβλήθηκε σ’ ένα καθεστώς εξαίρεσης, τόπος όπου η «κανονική» οικολογία αναστέλλεται για χάρη μιας άλλης –τεχνικά υποσχεμένης– αναπτυξιακής τάξης. Κι όμως, η λίμνη ποτέ δεν αποτέλεσε “νερό εγκλωβισμένο στη γη” αλλά αναδύεται ως, ένα “*υδροκοινωνικό σύμπλεγμα*” και ως μια “υβριδιακή οντότητα” (Linton, 2010· Linton και Budds, 2014· Latour, 1993), όπου τεχνολογίες, θεσμοί, μνήμες και μη-ανθρώπινες υλικότητες συν-σχηματίζουν μορφές ζωής. Οι λίμνες δεν είναι φυσικά αποθέματα· είναι πεδία όπου η πολιτεία ορίζει

εξαιρέσεις, όπου η οικονομία χαράσσει προτεραιότητες, όπου οι κοινότητες κατοικούν ένα περιβάλλον που μπορεί να σωπάσει ή να εκραγεί με έναν χειμώνα βροχής.

Πράγματι, η επιστροφή της Κάρλας, αυτή η επανυγροποίηση που μοιάζει με ανάσα επιστροφής από τα βάθη του χρόνου, μαρτυρά ότι η ύλη δεν σέβεται οριστικές αποφάσεις. Η επιστροφή της δεν είναι απλώς ένα φυσικό επακόλουθο στην εποχή της κλιματική κρίσης αλλά μια υλικότητα που αντιγυρίζει, που επιμένει να αποκαθιστά σχέσεις, ακόμη κι εκεί όπου οι άνθρωποι τις κατάργησαν. Το νερό ξαναβρήκε τη θέση του σαν να αναγνώρισε την αρχαία του κλίνη και έτσι έφερε μαζί του εκείνο που η ανθρωπολογία ονομάζει *κοσμολογική ανασύνταξη*: κοινότητες που μαθαίνουν ξανά να ζουν με έναν υδάτινο γείτονα, χωράφια που επαναπροσδιορίζουν τα όριά τους, πουλιά που επιστρέφουν σε μία σκηνή που δεν θυμάται πια πώς ήταν να φιλοξενεί τις πτήσεις τους. Στις πλημμύρες του 2023, η Θεσσαλία έζησε για μια στιγμή τη σκιά της παλιάς Κάρλας. Ωστόσο, το νερό επέστρεψε όχι με την ησυχία μιας λίμνης, αλλά με την ορμή μιας μνήμης που διεκδικεί δικαίωση. Κι έτσι, όπως υπονοεί η οικο-κοινωνιολογία, δεν είδαμε μόνο μια φυσική καταστροφή αλλά μια σύγκρουση μεταξύ παλιών και νέων οικολογιών, μεταξύ του σχεδίου που αποξήρανε και του στοιχείου που δεν δέχεται να στεγνώνει επ' άπειρον. Το υδάτινο σώμα επανήλθε, έστω στιγμιαία, σαν να υπενθύμιζε ότι η Κάρλα δεν είναι μια τεχνική απόφαση αλλά ένας τρόπος με τον οποίο το τοπίο επικοινωνεί. Υπό αυτό το πρίσμα, το νερό δεν είναι παθητικό υπόστρωμα, αλλά ένα “βιοπολιτικό” και “οικοκοινωνικό” υποκείμενο που διαμορφώνει έξεις, τεχνολογίες, οικονομικά πρότυπα και χωρικές ρυθμίσεις. Το νερό δεν αποδέχεται μόνιμα οριστικά καθεστώτα μιας και η ύλη έχει τη δική της ενεργητικότητα και δική της *παλίρροια ύπαρξης*. Το νερό που επιστρέφει –έστω και με τη μορφή πλημμυρικής καταιγίδας– δεν είναι μόνο ακραίο καιρικό φαινόμενο αλλά και μια ρητή υλική ανακοίνωση του τοπίου απέναντι στην κρατική μυθολογία της πλήρους ελεγχιμότητας. Λειτουργεί ως ενσώματη απόδειξη ότι το τοπίο δεν είναι ποτέ πλήρως υποταγμένο στη σχεδιασμένη γεωργική ή τεχνική ρύθμιση: το υδάτινο στοιχείο επιστρέφει, διεκδικεί χώρο, ανατρέπει πολιτικές σχεδιάσεις, παράγει νέες δυνατότητες και απειλές. Το νερό μετατράπηκε από “ελλειμματικό” σε “υπερχειλισμένο” στοιχείο μέσα σε λίγες ώρες, καταδεικνύοντας τη βαθιά αστάθεια του υδρολογικού μοντέλου πάνω στο οποίο δομήθηκε χρόνια πριν η περιοχή. Το νερό, με αυτή την έννοια, αποκαλύπτει ότι η ελληνική ύπαιθρος δεν είναι απλώς προϊόν κρατικού σχεδιασμού ή οι-

οικονομικής ορθολογικότητας, αλλά ένας “μεταβολικός οργανισμός” που φέρει δική του υλικότητα, χρονικότητα και ταυτότητα.

Σε αυτό το πυκνό, υδρολογικό, πολιτισμικό και πολιτικό περιβάλλον, το βιβλίο της Κοβάνη έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι οι λίμνες δεν είναι απλώς τοπία, αλλά “κοσμολογικές συσκευές” και “μεταβολικοί κόμβοι”, τόποι όπου οι αγροτικές οικονομίες, πολιτισμικά νοήματα, όρια βιοποικιλότητας και τεχνικές υποδομές συγκλίνουν. Ακόμη και όταν στεγνώνουν, εξακολουθούν να δρουν ως απουσίες που διαμορφώνουν πρακτικές, φαντασιακές γεωγραφίες, τρόπους αναμονής και απώλειας. Η λίμνη ως έλλειψη είναι εξίσου φορτισμένη με νόημα όσο και η λίμνη ως παρουσία.

Τελικά, το παρόν έργο δεν προσφέρει απλώς μια ανάλυση που συνομιλεί με κεντρικά ρεύματα της πολιτικής οικολογίας και της ανθρωπολογίας του νερού αλλά, ταυτόχρονα, τα υπερβαίνει, προσφέροντας ένα ολιστικό ερμηνευτικό πλαίσιο όπου το νερό αποτελεί ταυτόχρονα υλικό υπόστρωμα, συμβολικό φορτίο, τεχνολογικό αντικείμενο και βιοπολιτικό καθεστώς. Το νερό αναδεικνύεται ως στοιχείο που, ενώ γίνεται ολοένα πιο σπάνιο, καθίσταται ταυτόχρονα ολοένα πιο εννοιολογικά γόνιμο, λειτουργώντας ως κάτοπτρο μέσα από το οποίο μπορούμε να συλλάβουμε τις κοινωνικές, τεχνικές και υπαρξιακές μετατοπίσεις του κλιματικού αιώνα που διανύουμε. Από αυτή την άποψη το βιβλίο αυτό δεν απευθύνεται μόνο στους ειδικούς. Απευθύνεται σε κάθε αναγνώστη που επιθυμεί να σκεφτεί πιο βαθιά για το πώς οι κοινωνίες μας διαχειρίζονται το κοινό αγαθό του νερού και εν γένει τους φυσικούς πόρους και για το ποιες ευθύνες –συλλογικές και ατομικές– εγείρονται μέσα από αυτή τη διαχείριση. Με καθαρό λόγο, ερευνητική εντιμότητα και θεωρητικό πλεόνασμα, η συγγραφέας πριν από 25 περίπου χρόνια άνοιξε έναν διάλογο που παραμένει επίκαιρος, ίσως περισσότερο από ποτέ.

Κατά συνέπεια η συμβολή της έγκειται ακριβώς σε αυτό· στο ότι μας καλεί να δούμε το φυσικό περιβάλλον ως διαδικασία και ως σχέση, ως χώρο όπου οι θεωρητικές έννοιες αποκτούν εδαφικότητα και όπου η ιστορία γράφεται όχι μόνο από τις ανθρώπινες αποφάσεις αλλά και από τη συμβολή των ίδιων των υλικών στοιχείων. Οι λίμνες, έτσι όπως αναλύονται εδώ, δεν είναι πλέον μια παρελθοντική απώλεια ή μια μερική επανόρθωση. Είναι μια μορφή σκέψης που μας μαθαίνει να διαβάζουμε το νερό ως μνήμη που αναβλύζει, ως κοινωνική ενέργεια, ως ύλη που δεν παύει να επινοεί το παρόν της. Εάν το υγρό στοιχείο διαθέτει μια μορφή μνήμης –όχι μόνο βιοφυσικής αλλά και κοινωνικής– τότε οι λίμνες είναι η απόδειξη ότι η μνήμη αυτή μπορεί να επα-

νέλθει με τη μορφή μιας νέας, μεταμορφωμένης παρουσίας. Μας καλεί να δούμε το τοπίο όχι ως υποδοχέα αποφάσεων αλλά ως συνομιλητή· έναν συνομιλητή ικανό να επιστρέφει, να αλλάζει και να μας αλλάζει. Το βιβλίο, λοιπόν, της Ελένης Κοβάνη ουσιαστικά εμπεριέχει μία πρόταση· ότι ο κόσμος που μοιραζόμαστε με το φυσικό περιβάλλον δεν είναι στατικός, αλλά μια διαρκώς μεταβαλλόμενη συνθήκη συνύπαρξης. Και ότι η κατανόηση αυτής της συνθήκης αποτελεί το θεμέλιο μιας νέας ηθικής· μιας ηθικής που θα πρέπει να συνδυάσει την επιστημονική ακρίβεια, την πολιτική ευθύνη και την αναγνώριση του ότι, ακόμη και στη πιο ταπεινή στάλα νερού, κατοικεί μια ανεξάλειπτη δυνατότητα της ανθρωπότητας να ξαναρχίζει.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η παρούσα επανέκδοση δεν λειτουργεί απλώς ως ανατύπωση ενός σημαντικού έργου, αλλά ως συμβολή σε μια διαρκώς εξελισσόμενη θεωρητική και ερευνητική παράδοση που επιδιώκει να κατανοήσει και να αναστοχαστεί τις ποικίλες μορφές με τις οποίες εμείς οι άνθρωποι αντιλαμβανόμαστε την ανάπτυξη, τη διαχείριση των πόρων, τη συλλογική μας ευθύνη απέναντι στον κόσμο που κατοικούμε και τελικά, τη θέση μας στο οικολογικό σύμπαν. Στο πλαίσιο αυτό, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα η προτροπή του ποιητή Μιχάλη Κατσαρού *“Μην αμελήσετε. Πάρτε μαζί σας νερό. Το μέλλον μας θα έχει πολύ ξηρασία”*, η οποία λειτουργεί όχι μόνο ως κυριολεκτική υπόμνηση για την κλιματική αποσταθεροποίηση που είναι ήδη παρούσα, αλλά και ως φιλοσοφικό σχήμα που μας καλεί να διαφυλάξουμε τα όποια νοητικά, ηθικά, πολιτισμικά και υλικά αποθέματα με τα οποία μπορούμε ν' ανταποκριθούμε σε μια εποχή πιο αβέβαιη και απαιτητική.

Και ίσως γι' αυτό το ανά χειράς βιβλίο δεν αποτελεί απλώς μια συμβολή στην ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία του νερού· αλλά μια υπενθύμιση ότι ο κόσμος, ακόμη και όταν μοιάζει απογοητευτικά αποξηραμένος, κρατά πάντα μέσα του τη δυνατότητα να ξαναγίνει λίμνη.

Με τιμή και ευγνωμοσύνη στην Ελένη και το έργο της.

Μιχάλης Πέτρου

Δρ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Διευθυντής Ερευνών ΕΚΚΕ